

Л. М. Ямпольська

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА
ЄВРОПЕЙСЬКОМУ НАПРЯМКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

Європейський вибір як пріоритетний напрямок зовнішньої політики сучасної Української держави загострив проблему реального визначення нею свого місця в системі світової та регіональної торгівлі, вирішення комплексу завдань перспективної інтеграції в структури Європейського Союзу. У цьому контексті особливого значення набуває для України досвід Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що ґрунтується на засадах прагматизму, виваженого й обережного пошуку напрямків і форм європейського співробітництва, селективній участі в інтеграційних процесах на Європейському континенті. Ця проблема потребує проведення ретельного наукового дослідження.

Розвиток англо-американської, а також сучасної російської та української історіографії з історії залучення Великої Британії до процесів європейського будівництва, формування та реалізації її “особливої” позиції в Європейському економічному співтоваристві (ЄЕС) і Європейському Союзі (ЄС) отримав якісний поштовх після Маастрихтського процесу початку 90-х рр. ХХ ст. Враховуючи домінування тенденцій “єврооптимізму” чи “євроскептицизму” в закордонних і вітчизняних історіографічних школах, слід зробити акцент на необхідності комплексного аналізу проблеми, з урахуванням позитивів і негативів, які несуть федеративні процеси європейського будівництва для країни, що відображається в боротьбі за збереження національного суверенітету у низці таких сфер, як фінансова, правова, зовнішньополітична. Незважаючи на існування широкого кола праць з проблеми інтеграції Великої Британії до європейських структур, поглибленого дослідження потребують такі питання, як ставлення Сполученого Королівства до діяльності перших європейських інтеграційних угруповань, проблема його вступу до ЄЕС, еволюція політики британських урядів стосовно процесів євроінтеграції, роль країни в реформуванні спільної політики Європейського співтовариства у другій половині ХХ ст.

Дослідження цих аспектів вимагає використання різнопланової джерельної бази. Спроба її аналізу, проведення класифікації джерел, визначення їх переваг і недоліків, ступеню достовірності, значення для проведення дослідження стали завданнями даної наукової праці.

За походженням і цільовим призначенням джерела цілком логічно об'єднати в такі групи: 1) документи дипломатичного характеру (документи Європейського економічного співтовариства /Європейського Союзу/ та інших інтеграційних угруповань, які були прийняті та ратифіковані країнами-учасницями; документи інших міжнародних організацій, до яких входить Велика Британія – НАТО, ООН, ЗЄС); 2) документи парламенту та уряду Великої Британії; 3) офіційні видання ЄЕС /ЄС/, інших міжнародних організацій і окремих країн; 4) документи політичних партій Великої Британії (програмні документи, передвиборні маніфести, матеріали партійних конференцій); 5) статистичні видання органів ЄС (звіти Європейської Комісії, Європарламенту, Європейського інвестиційного банку); міжнародних організацій – ООН, МБРР, ЄБРР, а також статистика інституцій Великої Британії, у тому числі й електоральна статистика; 6) матеріали соціологічних досліджень; 7) мемуарні джерела (спогади, щоденники політичних лідерів); 8) промови, інтерв'ю, публікації політичних і державних діячів країн ЄС і Сполученого Королівства; 9) матеріали періодичної преси.

Значну частину джерельної бази (перша група) становлять офіційні дипломатичні документи, котрі можна поділити на кілька підгруп. В першу чергу, слід виділити документи ЄЕС: Римський “Договір про заснування ЄЕС” (1957 р.) [1], “Договір про утворення Європейських співтовариств” (1967 р.) [2], “Єдиний європейський акт” (1986 р.) [3]; офіційну документацію Євросоюзу: Маастрихтський “Договір про Європейський Союз” 1992 р. [4], Амстердамський договір 1997 р. [5]; а також супровідну документація до цих договорів – протокол № 2 до Римського договору “Про умови приєднання Англії, Данії та Ірландії до ЄЕС” (1972 р.) [6. С. 21], “Протокол про роль національних парламентів у Європейському Союзі” (1997 р.) [7].

Для створення більш повної картини євроінтеграційних процесів та еволюції окремих інтеграційних структур, з'ясування проблеми вступу Великої Британії до ЄЕС вагомому роль відіграють тексти “Договору про утворення Європейського об'єднання вугілля та сталі” (1951 р.) [8], “Конвенції про утворення Європейської

асоціації вільної торгівлі” (1960 р.) [9], а також низки інших документів, що містяться в збірниках “Документи з історії європейської інтеграції. Континентальні плани створення Європейського Союзу” та “Європейська інтеграція. Виникнення і зростання Європейського Союзу” [10]. Офіційна документація ЄС є цінним джерелом інформації, оскільки допомагає відслідкувати хронологію подій, структуру та принципи роботи інтеграційних угруповань і є цілком доступною для дослідників.

Серед офіційних дипломатичних документів важливе місце посідає документація міжнародних організацій, до яких входить Велика Британія – НАТО, ООН, ОБСЄ, ЗЄС. Вона є показом узгодженостей і протиріч у політиці цих структур, пояснює позицію Сполученого Королівства у зовнішньополітичній і оборонній сфері ЄЕС /ЄС/, зокрема погляд на ЗЄС як автономну європейську оборонну структуру, яка водночас є опорою НАТО і взаємодіє з ним на принципах субординації, а також є свідченням міцного англо-американського партнерства у військово-політичній сфері. Акцентуючи на “атлантичній” спрямованості зовнішньої політики Великої Британії, варто використати матеріали саммітів НАТО [11], програми НАТО, зокрема “Партнерство заради миру” (1994 р.) [12], а також документацію стосовно нової ролі ЗЄС в постмаастрихтській період та його взаємодії з Північноатлантичним альянсом, яка з’являлася на сторінках періодичних видань НАТО – “NATO Review”, “Washington Quarterly” та збірнику документів “Західноєвропейський Союз 1954-1997 рр. Захист, оборона, інтеграція” під редакцією А. Дейчтона [13]. Документи таких міжнародних організацій, як НАТО, ООН допомагають більш об’єктивно проаналізувати інтеграційні процеси на Європейському континенті в 70-90-х рр. ХХ ст. і визначити роль у них Великої Британії.

Другу групу джерел складають документи парламенту та уряду Сполученого Королівства. Наявність у державі особливого конституційного принципу – “парламентського верховенства” вимагає імплементації – трансформації міжнародних угод у норми національного права. При дослідженні цього принципу англо-саксонського права допомагає аналіз конституційних актів Великої Британії, таких як “Акт про Європейські співтовариства 1972 р.” [14], “Соціальна хартія” як додаток до Маастрихтського договору, котра була схвалена британським парламентом через чотири роки після ратифікації тексту основного договору [15]. Значний інтерес при вивченні обраної теми викликають стенографічні звіти британського парламенту, які

дають уяву про спектр політичних сил у країні та відображають як розбіжності у підходах провідних партій до рішень певних питань, так і внутрішньопартійні розходження [16]. Поряд із ними велике значення мають матеріали парламентських комітетів у закордонних справах і з питань оборони, особливо ті, що стосуються політики Великої Британії в НАТО, пропозиції комісії палати лордів щодо окремих проблем ЄС, зокрема комунітарного бюджету.

До даної групи джерел увійшли “Білі книги” британського уряду – офіційні урядові документи, представлені для ознайомлення у палату громад, які містять інформацію з імплементації міжнародних договорів та угод, укладених Великою Британією, доповіді королівських комісій, спеціальних міністерських комітетів з питань внутрішньої політики та зовнішньополітичного курсу держави, зокрема “Білі книги” британського уряду з питань оборони, позиції уряду на Міжурядовій конференції ЄС 1996-1997 рр., яка проходила в Турині, – “Партнерство націй. Британський підхід до Міжурядової конференції Європейського Союзу” [17]; “Рекомендації британського уряду до Міжурядової конференції ЄС 1996-1997 рр.” [18]; дискусійні папери британського уряду “Національні дебати на Міжурядовій конференції ЄС 1996 р.” [19], меморандуми Міністерства закордонних справ та Міністерства оборони Великої Британії про взаємодію британської армії та Корпусу швидкого реагування НАТО [20].

Не менш важливу групу джерел (третю) становлять офіційні видання ЄЕС /ЄС/ та інших міжнародних організацій, учасницею яких є Велика Британія (НАТО, ООН). Вони розраховані на масову читацьку аудиторію і виконують інформативну та пропагандистську функції. Цю групу складають бюлетені ЄЕС, інформаційні буклети, видання Єврокомісії та Європарламенту [21], котрі дають фактичний і цифровий матеріал про результати бюджетної, торговельної, міграційної, аграрної, зовнішньополітичної та оборонної діяльності ЄС, висвітлюють законодавчі підстави діяльності Єврокомісії, Ради Міністрів, Європарламенту. Недоліком таких джерел є їхній проєвропейський характер, показ лише позитивної або нейтральної інформації про діяльність брюссельських органів, подання її в межах, необхідних для створення ілюзії об’єктивності джерела. Важливим джерелом довідково-просвітницького характеру є брошури, бюлетені та довідники Офісу НАТО з інформації та преси, які

подають хронологію подій, містять фактичний матеріал про структуру та принципи діяльності блоку [22].

Цінний матеріал для дослідження проблеми участі Великої Британії в процесах європейського будівництва дає вивчення документів політичних партій Сполученого Королівства (четверта група джерел) – матеріалів конференцій, програмної і політичної документації, передвиборчих маніфестів консервативної [23] і лейбористської [24] партій, у яких в стислому вигляді подана їхня позиція з найважливіших внутрішньополітичних і міжнародних (у тому числі й європейських) питань. Так, передвиборчі маніфести британської консервативної партії “Краще майбутнє для Британії” (1992 р.) і “Ви можете бути впевнені тільки у консерваторах” (1997 р.), видані Центральним офісом консервативної партії, дають чітке уявлення про політику торі в Євросоюзі: “Консервативний уряд сприймає Європу як партнерство націй... Він не дозволить Британії стати частиною федеративної європейської держави” [25. Р. 45]. Ідейно-політична заангажованість партійних документів заважає об’єктивному сприйняттю діяльності політичних партій, проте є досить цінним джерельним матеріалом для дослідників. Варто взяти до уваги і той факт, що британські політичні партії, поряд із партіями інших європейських країн-членів ЄС, беруть участь у виборах до Європейського парламенту, який формується шляхом прямих виборів громадян ЄС, і тому здатні опосередковано впливати на вироблення європейського законодавства.

Статистичні видання Великої Британії, ЄЕС (ЄС), інших міжнародних і європейських організацій (ООН, ЄБРР, ЄІБ) (п’ята група джерел) теж мають важливе значення для дослідження, оскільки містять кількісно-фактологічний матеріал з діяльності цих організацій. Статистичне та фінансове відомства Великої Британії видають щорічні економічні огляди, інформаційні матеріали з показниками економічного та політичного розвитку країни [26]. Об’єктивними джерелами фактичних даних є статистичні звіти установ ЄЕС /ЄС/ – Європейської Комісії, Європейського інвестиційного банку [27]. Для створення характеристик економічного й політичного розвитку Великої Британії та інших країн-членів ЄС допомагає використання щорічних статистичних звітів Європейського банку реконструкції та розвитку [28], Секретаріату Європейської економічної комісії ООН [29], Міжнародного банку реконструкції та розвитку [30].

Важливим джерелом для дослідження реакції пересічних громадян Великої Британії на дії національного уряду, партійного керівництва, наднаціональних європейських органів є електоральні статистичні дані, а також результати опитувань громадської думки (шоста група джерел), які дозволяють зорієнтуватися у настроях британського електорату з таких питань, як доцільність перебування країни в ЄЕС /ЄС/, ефективність бюджетної, аграрної політики ЄС, визначення ставлення до єдиної європейської валюти, альтернативи інтеграційного розвитку країни (підтримка зв'язків зі Співдружністю націй, партнерство зі США, участь у Трансатлантичній зоні вільної торгівлі) тощо. Найбільш об'єктивну картину дають результати соціологічних опитувань, які проводяться Інститутом Геллапа. Однією з перших спроб аналізу європейської політики Великої Британії на основі вивчення британської суспільної думки щодо поглиблення інтеграційних процесів стали збірники під редакцією Д. Халперна “Вибори для Британії. Огляд стратегічної політики” [31] і Д. Норскотта “Майбутнє Британії та Європа” [32], упорядковані на основі опитувань Інституту політичних досліджень.

Іншу, не менш цінну для дослідників групу джерел (сьому), становлять неофіційні джерела особового походження (мемуари, щоденники, приватне листування), оскільки на перебіг історичних подій часто впливали не лише об'єктивні, а й суб'єктивні фактори – вчинки й рішення політичних лідерів і державних діячів. Негативом даного виду джерел є суб'єктивне, здебільшого однозначне й упереджене трактування історичних подій, проте вони приваблюють емоційністю викладу і підкреслюють особистісний характер історичного процесу.

Важливий документальний матеріал із розвитку перших інтеграційних угруповань у Європі та ставлення до них Великої Британії поданий у мемуарах французького політичного діяча Ж. Монне — ініціатора “плану Шумана”, одного з теоретиків євроінтеграції, – “Реальність і політика”, перекладені на російську мову [33]. Саме Монне належить висловлювання про необхідність пошуку Британією свого місця в Європі та унікальну цінність для об'єднаної Європи такого партнера, як Велика Британія: “Європа відчуває потребу в Англії, вся західна цивілізація не уявляється без внеску англійського народу. Англійцям випало самим шукати своє місце в світі, а для цього – наздоганяти Європу, яка вирвалася вперед. Їм належить

змінитися самим і змінити Європу, якій би вони принесли свої ресурси, свою винахідливість, своє глобальне бачення та вміння керувати” [33. С. 557-558].

Для конкретизації особливостей розвитку Великої Британії напередодні її вступу до ЄЕС важливу роль відіграють спогади прем'єр-міністра Сполученого Королівства Г. Макміллана “Британія, Співдружність і Європа” та уривки з його мемуарів, які містяться в біографічному дослідженні А. Хорна “Гарольд Макміллан” (у 2-х частинах) [34]. Змістовно цікавими є уривки з мемуарів Її Величності Королеви Великої Британії Єлизавети II, її листування з прем'єр-міністрами Е. Хітом, Г. Вільсоном, Д. Каллагеном, подані королівським біографом С. Бредфорд [35].

Багатим фактичним навантаженням стосовно економічних і політичних перетворень у Великій Британії, емоційно-критичною оцінкою осіб – учасників внутрішньої політики Сполученого Королівства, а також перебігу міжнародних і європейських подій, власними спостереженнями та оцінками характеризуються мемуари прем'єр-міністра Великої Британії у 1979-1990 рр., лідера консервативної партії М. Тетчер, які вийшли у 1993 р. (“Роки на Даунінг-стріт”) [36] та 1995 р. (“Шлях до влади”) [37]. У другому томі мемуарів “Шлях до влади” М. Тетчер, даючи негативну оцінку діяльності Д. Мейджора, звинувачує його в тому, що у відношенні до ЄС він “досить швидко здійснив поворот на 180 градусів”, підписавши Маастрихтські домовленості. Даючи настанови уряду Д. Мейджора, М. Тетчер стверджує, що “зовсім не обов'язково у всьому шукати згоди з партнерами по ЄС, якщо це суперечить національним інтересам країни” [37. Р. 98].

В останніх мемуарах М. Тетчер “Мистецтво управління державою. Стратегії для мінливого світу”, котрі були перекладені на російську мову і вийшли друком у московському видавництві “Альпіна Паблішер” у 2003 р., подаються її роздуми над євроінтеграційними процесами, що приховують загрозу непомітного розширення влади наддержавних інститутів за рахунок наступу на національний суверенітет. Один із розділів мемуарів “Європа: марення і жахи” присвячений проблемі наднаціоналізму в ЄС, критиці протекціонізму і Спільної аграрної політики, проблемам валютно-фінансової інтеграції, формування зовнішньополітичної та оборонної стратегії і перспективного розширення ЄС. Критично налаштована щодо передачі національних важелів управління загальноєвропейським органам, Тетчер пропонує різні варіанти створення європейської моделі і розповсюдження ідей

неоконсерватизму на Євросоюз. “Основне завдання Британії полягає в тому, щоб звести до мінімуму шкідливий вплив європейської політики на світову економіку” і “відмовитися від дефективних європейських воєнних проєктів, спрямованих на підірив згуртованості Північноатлантичного альянсу” [38. С. 385-389] – такі рекомендації “Залізна Леді” дає лейбористському уряду Т. Блера.

Цікаві деталі про розробку та проведення зовнішньополітичних акцій Сполученого Королівства за часів перебування при владі М. Тетчер, оцінки діяльності прем’єр-міністра, її відносин з найближчим оточенням, що дають уяву про ситуацію в британських партійних і урядових колах, містяться у мемуарах і публікаціях її колег по кабінету М. Хезелтайна “Виклик Європи: чи може Британія виграти?” [39], Д. Хау “Суверенітет і взаємозалежність: місце Британії в світі” [40], Д. Робертсона “Британія в новій Європі” [41], збірнику спогадів політичних лідерів Великої Британії, європейських країн і США, упорядкованому І. Дейлом “Спогади про Меггі”, що вийшов у світ у 2003 р. у київському видавництві “Знання-Прес” [42]. Мемуари Д. Робертсона і Д. Хау пояснюють причини виникнення розколу всередині консервативної партії, а також допомагають визначити перспективи участі Сполученого Королівства в євроінтеграційних процесах, оскільки містять міркування щодо майбутнього політичного статусу та економічного розвитку ЄС. Так, Робертсон стверджує, що негативом європейської політики Британії в 1980-х рр. було те, що вона “ніколи ясно не визначала своїх національних завдань” [41. Р. 698], ігноруючи необхідність зміцнення свого становища в ЄЕС. Колишній міністр закордонних справ Великої Британії Д. Хау зауважував, що “концепція участі Британії в ЄЕС визначається, в першу чергу, розширенням її впливу” [40. Р. 687].

Для дослідження специфіки англо-американських відносин і пошуку інтеграційних альтернатив Євросоюзу певну роль відіграли мемуари британських дипломатів, зокрема колишнього посла в Китаї, радника М. Тетчер і Д. Мейджора з питань зовнішньої політики, голови Об’єднаного комітету з питань розвідки П. Кредока “Переслідування британських інтересів: роздуми над зовнішньою політикою Маргарет Тетчер і Джона Мейджора”, а також колишнього британського посла в ПАР і США Р. Ренвіка “Боротьба з союзниками. Америка і Британія в стані миру та війни” [43]. Вони приходять до висновку, що, незважаючи на гострі суперечності за останні 50 років між Лондоном і Вашингтоном, англо-американські

“особливі” відносини, які мають в своїй основі широке взаємне проникнення капіталів, тісне ядерне партнерство, співробітництво в галузях оборони і розвідки, спільну історію та мову, будуть збережені і в майбутньому.

На постіндустріальному етапі розвитку демократичних держав важливу роль виконують засоби масової інформації (ЗМІ), які формують суспільну думку. В періодичній пресі публікуються унікальні матеріали, промови, доповіді, інтерв'ю політичних і державних діячів європейського і світового рівня (восьма група джерел). У дослідженні з даної проблематики логічно використати доповіді функціонерів ЄЕС /ЄС/, зокрема голови Єврокомісії Ж. Делора [44]; промови британських прем'єр-міністрів Е. Хіта, Г. Вільсона, Д. Каллагана, виступи та інтерв'ю М. Тетчер, Д. Мейджора, Т. Блера [45]; доповіді британських політичних і державних діячів.

Багатий фактичний матеріал про розвиток євроінтеграційних процесів і участь у них Великої Британії містить британська періодика, а також ЗМІ країн ЄС, США, Росії (дев'ята група джерел). Періодичні видання є цінним джерелом інформації, оскільки дозволяють слідкувати за найважливішими подіями у сучасному житті європейських країн і знайомитися з думкою експертів з питань розширення та поглиблення європейської інтеграції. Особливо цінними є матеріали британської періодики: щотижневика “The Economist”, газет “The Daily Telegraph”, “The Guardian”, “The Independent”, “The Times”; американських періодичних видань “The Observer”, “The Financial Times”; російських періодичних видань “Независимая газета”, “Зеркало недели”, “Эхо планеты”.

Таким чином, джерельна база ґрунтовна, різноманітна і достатня для дослідження проблеми участі Сполученого Королівства в процесах європейського будівництва в другій половині ХХ ст. (від ізоляції до вибіркової участі в спільних програмах ЄС). Запропонована нами класифікація джерел є спробою комплексного підходу до вирішення окреслених у статті завдань і визначення переваг і недоліків окремих груп джерел. Зокрема цінність джерел офіційного характеру полягає в тому, що вони містять тексти нормативних актів, фактологічний і статистичний матеріал про розвиток європейської інтеграції і участь у них Британських островів. При аналізі ступеню достовірності джерел слід пам'ятати, що чим більш офіційним є джерело, тим більший ступінь його достовірності. Джерела, орієнтовані на масового читача,

менш достовірні і тому потребують перевірки та уточнення за рахунок офіційної документальної бази.

Проте, незважаючи на певні вади неофіційних джерел, зокрема мемуаристики, частини періодичних видань (переважно суб'єктивне, подекуди упереджене та однобоке висвітлення подій), слід зазначити, що широкий спектр їхніх видань сприяє різноплановій інтерпретації матеріалу та достовірно віддзеркалює полярність підходів до “європейського питання” як у британському політикумі, так і в суспільстві загалом.

Джерела та література

1. Договор об учреждении ЕЭС // Международная жизнь. – 1957. – № 7. – С. 143-158.
2. Treaties establishing the European Communities. 1967. – Luxemburg: Office for official publications of European Communities, 1967. – 1118 p.
3. The Single European Act. A Government information booklet. – Dublin CEC, 1987. – 62 p.
4. Європейський Союз. Консолідовані договори. – К.: Вид-во “Port-Royal”, 1999. – 206 с.
5. Договор о Европейском Союзе, измененный Амстердамским договором // Конституции зарубежных государств / Сост. В.В. Маклаков. – М., 2001. – С. 286-306.
6. Кузина З.И. Европейское экономическое сообщество и Африка. – М., 1976. – 120 с.
7. Протокол о роли национальных парламентов в Европейском Союзе // Конституции зарубежных государств... – С. 335-336.
8. Договор об образовании Европейского объединения угля и стали // Угроза плана Шумана. Пер. с ит. – М: Издательство иностранной литературы, 1954. – 200 с.
9. Конвенция о создании Европейской ассоциации свободной торговли. 1960 г. // Пономарев Н.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки. В 3-х ч. Ч. 3. – М., 2000. – С. 226-227.
10. Documents of the history of European integration. Vol. I. Continental plans for European Union. – Berlin – New York, 1985. – 260 p.; European integration. The origins and growth of the European Union. European documentation. – Luxemburg, 1995. – 80 p.
11. Christopher W. Towards a NATO Summit // NATO review. – 1993. – August. – № 4. – P. 3-6; Ruhe V. Europe and the Alliance: key factors for peace and stability // NATO review. – 1993, June. – № 3. – P. 12-15.
12. НАТО. Партнерство заради миру. NATO. Partnership for peace. – Brussels, 1994. – 8 p.

13. Western-European Union 1954-1997. Defence, security, integration / Ed. by A. Deighton. – Oxford. 1997. – 127 p.
14. Конституционные акты Великобритании. Акт о Европейских сообществах 1972 г. [извлечение] // Конституции зарубежных государств... – С. 11-25.
15. Европейская социальная хартия. – М.: Международные отношения, 2000. – 263 с.
16. Hansard's Parliamentary debates, House of Commons. February 25, 1970. Col. 1221; Hansard's Parliamentary debates, House of Commons. May 9, 2001. Col. 116.
17. A partnership of nations. The British approach to the European Union Intergovernmental Conference 1996. Cmnd. 3181. – London: HMSO, March 1996. – 498 p.
18. Recommendations for the Intergovernmental Conference. – London, 1996. – 128 p.
19. Grabble H., Hughes K. The 1996 IGC (Intergovernmental Conference). National debates. Germany, Spain and UK // Discussion Paper 67, RIIA. – London, 1996. – 165 p.
20. Memorandum on the United Kingdom's approach to the Treatment of European Defence issues at the 1996 Intergovernmental Conference. – March 1, 1995. – 76 p.
21. Europe and the US: the way forward. – Brussel: E. U. Commission, 1995. – 21 p.; Trade policy review. European Union. Report by the Secretariat. WT/TPR. – June 1995. – 17 p.
22. NATO handbook. – Brussels: NATO office of information and press, 1995. – 368 p.
23. The best future for Britain. The Conservative Manifesto 1992. Published by Conservative Central Office, 1992. – 32 p.; You can only be sure with the Conservatives. The Conservative Manifesto 1997. Published by Conservative Central Office. – London, 1997. – 49 p.
24. Labour conference //Guardian. – 1998. – September 28. – P. 8; Labour party. New labour: Because Britain deserves better. – London: Labour party publication, 1997. – 20 p.
25. You can only be sure with the Conservatives. The Conservative Manifesto 1997... – P. 45.
26. Britain 1998. An Official Handbook. – London: The Stationery Office, 1998. – 462 p.; Contemporary Britain. An annual review 1994 / Ed. by P. Catterall. – Institute of Contemporary British History. – London, 1994. – 427 p.
27. Basic statistics of the Community. Eurostat. – Brussels – Luxemburg, 1994. – 173 p.; Commission of the EC. The budget of the EU. – Brussels, 1995. – 324 p.
28. European Bank for Reconstruction and Development. Annual report, 1996. – 186p.
29. Обзор экономического положения Европы в 1994-95 гг. / Подготовлен Секретариатом Европейской экономической комиссии ООН. – Нью-Йорк, 1995. – 386 с.
30. International financial statistics yearbook 1997. – Washington, 1997. – 384 p.

31. Options for Britain. A strategic policy review / Ed. by D. Halpern. – London: Gower House, 1996. – 186 p.
32. Northcott J. The future of Britain and Europe (Policy Studies Institute). – London, 1995. – 382p.
33. Монне Ж. Реальность и политика. Мемуары. Пер. с фр. В. Божовича. – М.: Московская школа политических исследований, 2001. – 664 с.
34. Macmillan H. Britain, the Commonwealth and Europe. – London, 1962. – 184 p.; Horne A. Harold Macmillan. Vol. II. 1957-1986. – London : Penguin books, 1989. – 731 p.
35. Брэдфорд С. Елизавета II: Биография Ее величества королевы: Пер. с англ. – М.: Вагриус: ЗАО “Захаров”, 1998. – 511 с.
36. Thatcher M. The Downing Street years. – New York, 1993. – 914 p.
37. Thatcher M. The path to power. – London, 1995. – 656 p.
38. Тэтчер М. Искусство управления государством: Стратегии для меняющегося мира. Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 504 с.
39. Heseltine M. The challenge of Europe: can Britain win? – London, 1990. – 152 p.
40. Howe G. Sovereignty and interdependence: Britain’s place in the world // International affairs. – London, 1990. – Vol. 66, № 4. – P. 675-695.
41. Robertson G. Britain in the new Europe // International Affairs. – 1990. – Vol. 66. – № 4. – P. 697-702.
42. Воспоминания о Мэгги. Портрет Маргарет Тэтчер / Сост. И. Дейл. – К.: “Знання – Прес”, 2003. – 349 с.
43. Cradock P. In pursuit of British interests: reflections on foreign policy under Margaret Thatcher and John Major. – 1997. – 136 p.; Renwick R. Fighting with allies. America and Britain in peace and war. – London, 1996. – 232 p.
44. Делор Ж. Европа на пути к 1992 году // Международная жизнь. – 1989. – № 10. – С. 15-22; Делор Ж. Развитие Европейского сообщества и будущее Европы // Европейское сообщество в преддверии создания единого внутреннего рынка. В 2-х ч. – М.: ИНИОН, 1992. – Ч. 1. – С. 22-36.
45. The collected speeches of M. Thatcher / Ed. by R. Harris. – London, 1997. – 167 p.; Блер Т. Формуючи ключову роль Великої Британії в світі // Економічний часопис. – № 1. – 2000. – С. 4-7; Блэр Т. Будущее России связано с Европой // Известия. – 1999. – 27 февраля. – С. 3.